

Zinzoeker en zingever

(Deze tekst is gebaseerd op de afsluitende lezing in de cyclus 'Zinzoeker en zingever' (Bilthoven 1997).)

Indeling:

1. Reflectie op de voorgaande lezingen
 - 1.1. Algemene sfeer van filosoferen
 - 1.2. Eigen omschrijvingen van wat 'zin' en 'zingeving' met betrekking tot het leven is
 - 1.3. Een aantal steeds terugkerende thema's
2. Over de mogelijkheden tot zingeving bij het ouder worden

1. Reflectie op de voorgaande lezingen

Ik wil hier geen samenvatting geven van de rijkdom van de voorgaande lezingen. Ik wil ook niet in eerste instantie, ook al zal ik het soms niet kunnen laten, commentaar geven op bepaalde standpunten van de inleiders. Wat ik wil proberen, is uit het materiaal van de vorige inleiders enkele steeds terugkerende thema's halen en hier enkele kanttekeningen bij plaatsen. Ik laat hier twee dingen aan vooraf gaan. Ik begin met een persoonlijke opmerking over de algemene sfeer van denken, die ik uit de inleidingen en de discussie geproefd heb. Daarna omschrijf ik in het kort wat ik zelf versta onder zin en zingeving met betrekking tot het leven, zodat u weet uit welke hoek de wind waait.

1.1. Algemene sfeer van filosoferen

Meestal behoor je als inleider met een aantal beleefde opmerkingen te beginnen, zodat het publiek enige sympathie voor je voelt. Ik doorbreek deze traditie. Bij het afluisteren van de bandjes (waarbij ik de gezichten van inleiders en discussianten natuurlijk gemist heb) heb ik wel eens verzucht: 'Wat zou een filosoof van de oude Angelsaksische school (b.v. Alfred Ayer) de vloer aan geveegd hebben met deze wijze van filosoferen'. Ik heb het dan niet over de historische analyses met betrekking tot het ontstaan van de moderne tijd en de zinsproblematiek, maar over het invullen van wat de zin van het leven eigenlijk is. Ayer zou waarschijnlijk zeggen: 'Ik ben gesterkt in mijn idee, dat de filosofie zich met deze metafysische kwestie niet bezig moet houden. Laat dat maar over aan het privé-leven van mensen'. In mijn ogen is dit oordeel te scherp geformuleerd. Ik vind, dat filosofie zich ook met vragen moet bezig houden, waar geen empirische oplossingen voor te vinden zijn. Alleen zou de filosoof (en dat mis ik soms in deze inleidingen) met grote conceptuele helderheid moeten aangeven, wat hij precies onder de zin van het leven verstaat en of het mogelijk is om hierop een redelijk antwoord te geven. Ik kom straks bij mijn kanttekeningen hier af en toe op terug.

1.2. Eigen omschrijvingen van wat 'zin' en 'zingeving' met betrekking tot het leven is

Laat ik beginnen met enkele beelden over leven en zingeving. Beelden zijn immers belangrijke inspiratiebronnen voor het denken. Ik noem er enkele.

Enkele beelden

De oorspronkelijke betekenis van zin en zingeving is : 'een lichamelijke en geestelijke gang door de wereld, een reis (oorspronkelijke betekenis), 'Leven als creatie, als kunstwerk' (Nietzsche), Ons leven als spel (ikzelf), 'Leven als ambacht' (Pavese), Zingeven als een 'montageproces' (Merleau-Ponty). Deze laatste twee werk ik even uit.

-'Leven als ambacht'. Dat is de titel van een van de boeken van de romanschrijver en essayist Cesare Pavese (1908-1950). Pavese zag als levenstaak het met vakmanschap bedwingen en vormen van het materiaal dat hem in zijn kinderjaren was gegeven. In de trant van: zoals men een beeld hooft uit een brok marmer of zoals men een verhaal puurt uit een reeks gebeurtenissen waaraan men betekenis wil verlenen. Het leven is in zijn ogen een soort werkboek, waarin de mens zichzelf voortdurend tot de orde roept, kritiseert, aanspoort en tracht te corrigeren en waarin hij tegelijk steeds meer vertwijfeling uitdrukt vanwege het feit dat hij dit ambacht, dit leven, nooit meester zal worden.

-'Het zingevingproces als montage-proces. Dit beeld stamt uit de filosofie van Merleau-Ponty (1908-1961). Hij beschouwt het zingevingproces als een soort 'montageproces': het in-elkaar-zetten van je eigen wereld. Het is het proces van toeëigening van de wereld, het voortdurend uit-elkaar-halen en in-elkaar-passen van brokstukken van 'zin' en 'onzin', die de wereld ons aanbiedt. Door dat montageproces vormen we onze eigen wereld als een tijdelijke eenheid, die echter voortdurend weer overschreden moet worden. Op deze wijze eindigt het zingevingproces nooit, tenzij met de dood.

Eigen omschrijvingen

Ik begin niet met 'zin', maar met zingeving, omdat zin het resultaat is van een zingevingproces.

Zingeving is het proces van waardering van ons leven als geheel, d.w.z. het proces, waarbij de mens zoekt naar datgene wat hij of zij de moeite waard vinden om voor te leven. Het is het toetsingsproces van onze eigen verwachtingen over het leven (de droom over het volle leven) aan het feitelijk verloop van ons leven, waarbij zowel de verwachtingen bijgesteld kunnen worden als het feitelijk verloop, binnen zekere grenzen, verlegd kan worden. Ik heb dat in mijn boek 'Op het spel gezet' vergeleken met een nuchtere kosten-baten-analyse: Wat levert het leven als waardevol of waardeloos op? Het is het opmaken van de balans.

Dit waarderingsproces is natuurlijk sterk afhankelijk van de waardenhierarchy, die in een maatschappij de boventoon voert. Daarin zijn wij opgevoed en moeten wij leren 'eigen-zinnig' te zijn.

Zin van het leven is een oordeel, of we vinden dat ons leven in zijn geheel geslaagd of niet geslaagd, zinvol of zinloos is of iets hier tussenin. Dit oordeel heeft zijn wortels in het affectieve bestaansgevoelen (de Stimmung), maar kan veel graden van reflectie krijgen, tot aan een filosofische toe. Dit oordeel wisselt met de voortgang van ons leven zelf en is verschillend van persoon tot persoon.

-Ik maak in navolging van Kwant een onderscheid tussen doel (einddoel) en zin van het leven, ook al gebruikt men dit door elkaar. Het doel van het leven ligt altijd in de toekomst. Het is iets waar de mens naar streeft als voltooiing van zijn leven. De zin van het leven ligt in het heden, in

de ervaring die we nu opdoen. Een goed voorbeeld om het onderscheid tussen 'doel' en 'zin' te illustreren vormt de traditionele rooms-katholieke leer over het huwelijk. Het doel van het huwelijk is volgens deze leer het 'krijgen van kinderen' (de voortplanting). Of de individuele mensen zich hiervan bewust zijn of niet, is niet van belang. Het huwelijk als instituut is op voortplanting gericht. De individuele mens is immers opgenomen in het grote biologische proces van het behoud van de soort. De zin van het huwelijk valt echter voor degenen die het beleven niet met het doel samen. Hij ligt besloten in de erotische en seksuele beleving van twee mensen, die met elkaar vrijen. Het krijgen van kinderen kan voor hen een begerenswaardig perspectief zijn. Maar ook zonder het perspectief op kinderen is in hun ogen het huwelijk zinvol.

Drie zinnen van het leven. Om de gecompliceerdheid van de problematiek rond 'zin' en 'zingeving' te laten zien, volg ik even het onderscheid dat soms gemaakt wordt tussen drie zinnen van het leven: de kosmische zin van het leven, de sociale zin van het leven of de zin van de geschiedenis, de persoonlijke of individuele zin van het leven. De kosmische zin van het leven is het grote raamwerk, waarbinnen alles (alle andere zinnen van het leven) zijn geëigende plaats vindt. In onze cultuur is het christendom hiervan een voorbeeld. De sociale zin van het leven ofwel de zin van de geschiedenis is de opvatting van mensen, dat hun gezamenlijke inspanning naar een bepaald einddoel leidt: b.v. de communistische heilsstaat (Marx), het tot-zichzelf-komen van de absolute Geest (Hegel). De persoonlijke zin van het leven is de wijze, waarop individuele mensen hun leven waarderen en een oordeel uitspreken, of zij het de moeite waard vinden of niet. U begrijpt, dat ik de twee eerste zinnen van het leven einddoelen vind van het leven, terwijl de laatste pas echt gaat over de zin van ons leven: de ervaring, hoe het leven op de lange duur smaakt.

1.3. Een aantal steeds terugkerende thema's

Bij het luisteren naar de bandjes (met de tekst van voorgaande sprekers) kwam ik een aantal steeds terugkerende thema's tegen, die iedere inleider op eigen wijze interpreteerde. Ik kijk hier alleen even naar de algemene lijn. De volgende thema's vielen mij op: (a) de omschrijvingen van wat 'zin' en 'zingeving' is; (b) het proces van secularisatie en de waardering hiervan; (c) het beeld van een moderne samenleving, geleid door wetenschap en techniek; (d) de visie op het post-modernisme; (e) Zingeving en ons gewone leven.

De omschrijvingen van wat 'zin' en 'zingeving' is

De twee eerste inleiders zijn gepreoccupeerd door de grote religieuze raamwerken, die vastigheid geven aan ons bestaan. Voor Layendekker heeft 'zin' te maken met het 'opgenomen zijn in een groter geheel'. Dat bepaalde ook de wijze, waarop hij naar zin-schaarste keek. Couwenberg citeert een definitie van Kuyt: 'Zingeving is een antwoord op de contingentie van het bestaan (toevallig, willkeurig). Zij is het verlenen van noodzaak aan ons bestaan'. De religie is hier een passende antwoord op. Campenhout nam apart de tijd om aan te geven, wat hij onder zin en zingeving verstond. 'Zin is gericht op het andere. Zij is de naam voor datgene wat niet samenvalt met het rationeel begrijpbare, het technisch beheersbare, het manipuleerbare, voorspelbare, voorstelbare of positief gezegd, zin is iets wat ons overkomt, zonder oorsprong, doel of functie'. Zin geeft een meer-waarde aan het leven.

Ik vind het jammer, dat de eerste inleider niet echt de tijd genomen heeft om een goede begripsanalyse te geven, zodat er een basis gelegd is voor een heldere discussie. Wat bij mij uit de lezingen overbleef, was het gevoel, dat zin iets te maken heeft met religie en met kunst. Dat vind ik heel diepzinnig, als ik maar weet, wat ik daar mee moet in mijn leven.

Het proces van secularisatie en de waardering hiervan

De invloed van de grote raamwerken kwam bij Couwenberg, Layendekker en Nepveu uitvoerig aan de orde. Raamwerken kunnen mythisch, metafysisch of religieus van aard zijn, gebaseerd op niet-verifieerbare uitgangspunten (Nepveu). Zij geven een antwoord op de fundamentele vragen van het bestaan: waar komt alles (vooral de mens) vandaan, waar gaat hij heen en wat is de betekenis van zijn aardse bestaan? In het raamwerk heeft alles zijn eigen, hiërarchische plaats en is hiermee een onderdeel van een groter geheel, dat zin verleent aan alle onderdelen.

Door het secularisatieproces zijn wij uit het christelijk raamwerk gevallen. Het grote einddoel van het leven klopte steeds minder met de ervaringen van de mondige burger, die zich in dat systeem van denken en leven opgesloten voelde. Een bevrijdingsproces dus. Couwenberg, Layendekker, Nepveu, ieder op hun eigen manier, beschrijven dit proces. De mens wordt zelf zingever aan zijn bestaan en aan de geschiedenis. De kosmische zin van het leven, gericht op God en het Rijk Gods, verliest zijn dwingende kracht. De mens wordt een eigen-zinnig wezen. Hij gaat langs de kraampjes van de religieuze supermarkt om zijn religieus menu samen te stellen. Er is een schaarste aan oriënterende kaders. Er is wel partiële zin, maar geen overkoepelende zin meer. Ouderen krijgen het verwijt van de jonge generatie, dat zij geen levensoriëntatie meer meegeven. Bodifée tekent een modern mensbeeld, dat in plaats van humanistisch, anti-humanistisch geworden is (ontluistering). Vooral de jeugd is neo-nomadisch van aard geworden; zij mist iedere eenheid van zin.

Ofschoon Couwenberg en Layendekker de bevrijdende kracht van het secularisatieproces accepteren, bespeur ik toch bij hen een zeker heimwee naar het 'hemels baldakijn', dat aan het leven zoveel geborgenheid gaf. Ik ben ook bang, dat wij als oudere mensen hiermee een generatiekloof oproepen, die geen recht meer doet aan de maatschappelijke werkelijkheid, vooral aan de wereld van de jongeren, die minder belast zijn door de grote raamwerken. Ik denk hier aan de vraag van Nepveu, waarom het NBP de wind niet in de zeilen heeft gehad toen de kerken hun aanhang verloren. Hij noemde toen vergrijzing. Ik zou er aan toe willen voegen: een andere ervaring met het raamwerk.

Het beeld van de moderne samenleving, geleid door wetenschap en techniek

Er werden vooral twee belangrijke elementen in onze moderne maatschappij belicht: de rol van wetenschap en techniek én de problematiek van nut en zin.

(1) Er waren heldere uiteenzettingen van Lengkeek en Bodifée over wat wetenschap en wetenschappelijk onderzoek eigenlijk is, hoe de enorme vooruitgang in wetenschappelijke kennis heeft plaats gevonden en welke betekenis zij heeft voor het moderne leven. Het werd ook heel duidelijk, hoe de wetenschap naar de werkelijkheid kijkt, welke voordelen dit oplevert en wat de grenzen van deze optiek zijn. De algemene stelling was duidelijk: wetenschap zoekt naar uitbreiding van kennis, maar is niet gericht op zin.

(2) Er is al sinds de 19e eeuw een discussie gaande over de verhouding tussen 'nut en zin in een

moderne maatschappij, zoals bij Lengkeek aan de oppervlakte kwam. Weber sprak over de 'economisering van ons leven', waarin één domein een overheersende rol gaat spelen in het leven van mensen. Deze geluiden horen wij terug in de Frankfurter Schule, die de Verlichtingsfilosofie ziet ontaarden in de suprematie van de instrumentele of functionele rationaliteit boven de substantiële rationaliteit.

Een kanttekening

Ik vind, dat Bodifée toch te weinig aangeeft, dat de wetenschap zich helemaal niet meer opwerpt als 'nieuwe religie', dat zij zich heel goed van haar eigen mogelijkheden en beperkingen bewust is en dat mens-wetenschappen als sociologie, psychologie in hun empirische gedaante wel degelijk bestaansrecht hebben. Ik had graag een discussie gezien tussen Bodifée en Lengkeek over de mogelijkheden en beperkingen van sociologie en psychologie.

Het probleem nut en zin, functionele of instrumentele rationaliteit ten opzichte van substantiële rationaliteit is nog steeds van groot belang bij de beoordeling van de zinvolheid of zinloosheid van onze maatschappij. Maar het is te ingewikkeld probleem om hier even uit de doeken te doen.

De visie op het postmodernisme

Bij verschillende sprekers speelt het postmodernisme of de postmodernistische cultuur een belangrijke rol om de zinkrisis van de moderne maatschappij aan te geven. De grote verhalen, die aan de religieuze en seculiere raamwerken vastzaten, zijn 'uitverteld'. Zij hebben het leven te veel op één hoop gegoooid en hebben de diversiteit verwaarloosd. Wat overblijft, zijn fragmenten, die niet meer aan elkaar gekoppeld kunnen worden. Het postmodernisme grijpt ook de liberale cultuur in haar idee van autonomie (zingeving aan eigen leven) in haar kern aan. De mens is een product van allerlei structuren. Hij geeft zelf geen zin meer aan het leven.

In mijn boek 'Verlangen naar wijsheid' heb ik een uitvoerige poging gedaan om het begrip 'postmodernisme' van zijn vaagheid en veelzinnigheid te ontdoen. Wat mij in de lezingen opvalt, is het overwegend negatieve, dat men aan het postmodernisme vasthecht. Het woord 'bricolage' en de interpretatie die Campenhout hieraan geeft, is op dit punt illustratief. Het leven valt in losse fragmenten uiteen, zonder enige kontekst. Dat is natuurlijk zinloosheid ten top.

Wat het postmodernisme in mijn ogen gedaan heeft, is de illusie van de grote politieke en religieuze eenheidsraamwerken opblazen. Het menselijk leven is zo divers en heterogeen, dat er niet één zin, maar meerdere zinnen aan ons leven en geschiedenis gegeven moeten worden. Dat is voor mensen, zoals wij zijn, geboren en getogen met grote verhalen (religieus en metafysisch van aard) moeilijk te accepteren. De hele westerse cultuur sinds Plato lijdt aan een 'eenheidsmanie'. Als er geen eenheid is, die ordening aanbrengt, staat de chaos voor de duur. Misschien kunnen we beter de verscheidenheid als uitgangspunt van denken nemen.

Zingeving en ons gewone leven

Het grootste gedeelte van de lezingen ging over ons gewone, dagelijkse leven, met zijn zinvolle en zinloze momenten. Het is moeilijk om hiervan een bloemlezing te geven. Een kleine poging hiertoe. Wat zinvol is voor ons leven, verschuift met de tijd. Er zijn allerlei niveau's van zin, van hobbies, werken, naar verwondering over het Zijnsmysterie en tot mystieke ervaringen aan toe.

Zin heeft te maken met ervaringen, die je steeds maar bezig houden. Zin is meer gericht op gebeurtenis dan op een systeem. Zij is een 'Jacobs ladder' als opklimmingsmechanisme. Belangrijk is het gevoel, dat we ergens voor leven, nuttig zijn. Vooral menselijke relaties spelen in de zin van het persoonlijk leven een belangrijke rol: de man/vrouw/verhouding, het erkend worden door anderen. Zin is het openstaan voor leven en dood. Zin heeft met autobiografie te maken, met het verhaal dat we over onszelf vertellen en waarmee wij ons een eigen identiteit geven.

Ik ben onder de indruk van alles wat wij over ons leven als zingevingproces kunnen zeggen. Op de keper beschouwd gaat het eigenlijk altijd om twee dingen, die we ook in de praktijk van alledag terugvinden: het pure overleven als zinvolle en zinloze bezigheid en het goed leven, waarin bijna geen grens gesteld is aan de menselijke mogelijkheden (zie de waardenhierarchy van Maslow). De mens is, volgens de woorden van Heidegger, het 'wezen van de mogelijkheden'. Dit klinkt erg idealistisch. Dat klinkt idealistischer dan Heidegger het bedoelde. Bij de realisatie van deze mogelijkheden, zegt hij, is de mens aangewezen op zijn verleden. De mens is ontwerp naar de toekomst op basis van zijn geworpen-zijn in de wereld. Hij zal zijn eigen authenticiteit verliezen, als hij helemaal opgaat in het verleden en het heden. Het leven als spel met de eigen mogelijkheden. Dit lijkt me een mooi uitgangspunt om eens na te gaan, hoe veel mogelijkheid wij eigenlijk hebben om zelf zin te geven aan ons leven. Moeten wij niet veel eerder zeggen, dat het leven ons overkomt dan dat wij zelf hier zin aan geven? Dit is het onderwerp van het tweede deel van mijn lezing.

2. Over de mogelijkheden tot zingeving bij het ouder worden

Iedere mens krijgt in zijn of haar levensloop te maken met vrijheid, genade en lot als fundamentele bestaanservaringen van de mens. Zij bepalen onze houding tegenover de wereld. Hebben we greep op ons leven of hebben we het gevoel, dat vreemde machten van buitenaf ons leven bepalen? (Lot) Waarom gebeuren er dingen, die wij niet gepland hebben, maar ons als een verrassing overkomen, niet afgedwongen kan worden, op ons af komt als ingeving, gunstig oogenblik, inval, ontmoeting? (Genade) Hoe komt het, dat we af en toe het gevoel hebben, dat wij het leven naar ons eigen hand kunnen zetten? Merken wij af en toe niet, dat we zelf ergens een begin van zijn, een 'oorsprong', waar we het woord 'ik' gebruiken? Geven ze ons niet het gevoel, dat wij meester zijn over ons eigenleven? (Vrijheid).

Het probleem, waar het mij hier om gaat, is de ervaring van het onvermijdelijke, van het lot. Het staat haaks op het idee, dat wij zelf zin aan ons leven geven. Vandaar dat vooral de moderne mens, opgevoed in vrijheid, het maar moeilijk kan accepteren, dat er dingen zijn, die hij zelf niet (meer) in handen heeft en niet (meer) kan veranderen. Het is nog moeilijker te accepteren, dat in de loop van zijn leven ook de vrijheid leidt tot zijn lot. In het hartje van de vrijheid (het zelf zingeven aan ons leven) sluipt het lot binnen. Om dit te verduidelijken begin ik met een literaire aanloop, gevolgd door een filosofische analyse van dit probleem door Kolakowski. Ik eindig met enkele slotopmerkingen.

Literaire aanloop:

(Een tekst uit de roman van Carlos Fuentes over 'De dood van Artemio Cruz'; Amsterdam 1987, blz. 38)

"Dat je bestaan zal worden geweven met alle draden op het getouw, zoals de levens van alle

andere mensen. Dat je nooit een kans te veel of te weinig zult hebben om van je leven te maken wat jij wilt dat het wordt. En dat je het een bent, en niet het ander, alleen omdat je, of je wilt of niet, zult moeten kiezen. Je keuzen zullen de andere mogelijkheden in je leven niet uitvlakken, alle dingen die je achter je laat iedere keer dat je een keuze maakt: alleen zullen ze je leven steeds verder versmallen, zozeer dat nu je keuze en je lot elkaar zullen overlappen: de medaille zal geen twee zijden meer hebben: je wensen zullen identiek zijn aan je lot".

Kolakowski en het onvermijdelijke

Leszek Kolakowski, een van de dissidenten uit de periode van de communistische overheersing in Oost-Europa, werkt dit literaire gegeven filosofisch uit. Hij laat eerst zien, dat men bij het zingevingproces op het probleem van het onvermijdelijke stoot. "Er zijn tal van situaties", zegt hij, "waarop wij in het geheel geen invloed kunnen uitoefenen: men kan onmogelijk in een ander tijdperk leven dan waarin men leeft; het is onmogelijk de doden tot leven te wekken en te maken dat het verleden anders geweest zou zijn dan het in werkelijkheid was; men kan zichzelf niet onsterfelijk maken noch ook bewerken dat het gezicht der aarde binnen een enkel uur verandert, en zelfs niet dat de regen die bezig is te vallen, ophoudt te vallen. Met stelligheid weten wij dat er tal van zulke onvermijdelijkheden, zulke feitelijke gegevens zijn, allemaal voorwaarden en omstandigheden, die men nu eenmaal te aanvaarden heeft - en het zijn er meer dan ons mischien lief is" (blz.181-182).

Daarna laat hij zien, dat het onvermijdelijke aan het ouder worden gekoppeld is. "Men moet er van overtuigd zijn dat men in allerlei richtingen kan kiezen, maar dat de keuzemogelijkheden begrensd zijn en dat die grenzen in de loop van ieders leven steeds atrrer worden. Hoe ouder men wordt, des te geringer worden de keuzemogelijkheden: op een bepaalde leeftijd is de keuze van een nieuw beroep vrijwel uitgesloten, en steeds moeilijker wordt het dan om zijn milieu en zijn vrienden en daarmee een nieuwe levenshouding te kiezen. Naarmate onze levensjaren verlopen, ontnemen zij aan de wereld waarin wij gesteld zijn haar plasticiteit, zij verharden en verstenen die wereld en zij maken dat alles wat vroeger bij de geringste aanraking meegaf, zich nu tegen de felste slagen van de bijl verzet. Hoe meer beslissingen men getroffen heeft, des te beperkter wordt de speelruimte voor nieuwe beslissingen" (182-183).

Op die manier bestaat de kans dat het leven van oudere mensen verstart en vastloopt. Op een bepaald moment kan de hoop verdwenen zijn, dat zij nog iets aan hun leven kunnen veranderen. Kolakowski laat nu zien, dat het leven niet alleen bestaat in het stoïcijns aanvaarden van het onvermijdelijke, maar tevens in het zoeken naar mogelijkheden, die nog overblijven. In het volle bewustzijn van de beperkingen die het leven meebrengt, maakt de oudere mens gebruik van de resterende speelruimte en wordt zo wijs. "De hele kunst [...] bestaat hierin dat men niets overhaast en zonder eerst na te denken als onvermijdelijk beschouwt. Overdreven optimisme ten aanzien van de mogelijkheden ons eigen lot te beïnvloeden dreigt altijd, in het geval van desillusie, op een hoogst pijnlijke nederlaag uit te lopen; vrijwillige resignatie komt op verspilling van reële mogelijkheden neer; tussen het zorgeloze en naïeve gedrag van de avonturier, die altijd weer door een snel fiasco wordt bedreigd, en het angstige, onzekere escapisme is het uiterst moeilijk het juiste midden te kiezen: dat van de niet-berustende moed. En toch speelt juist in dat kader zich ons dagelijks leven af" (De mens zonder alternatief. Amsterdam 1968, blz. 183). De niet-berustende moed opent niet alleen de ogen van ouderen voor de overgebleven mogelijkheden, maar zij is zelfs in staat binnen die grenzen naar nieuwe mogelijkheden te zoeken.

(voetnoot over de term 'onvermijdelijk' bij Huijts, Psychotherapie en het onvermijdelijke. Mensen maken weinig onderscheid tussen wat onvermijdelijk lijkt en wat onvermijdelijk is. Voorbeelden van soorten 'onvermijdelijkheid' (81). Elke onvermijdelijkheid heeft een eigen dynamiek en is voortdurend aan verandering onderhevig. Er zijn twee soorten onvermijdelijkheden: inherent aan het leven zelf, la condition humaine of het menselijk tekort (ouderdom, ziekte, dood) en voortkomend uit menselijk onrecht (zie blz. 151,154).